

Христина Семерин

ЖИТТЯ, СМЕРТЬ І БЕЗСМЕРТЯ ЗУЗАННИ ГІНЧАНКИ

Знаменита польська поетка Зузанна Гінчанка (1917–1945) виросла у Рівному, стала сенсацією у міжвоєнній Варшаві, переховувалася у радянському Львові, а вбита у Кракові. Публікувалася в головних літературних виданнях Другої Речі Посполитої. Мала дружбу і прихильність найбільших польських поетів. Була музою варшавської богеми. Чи не єдиною жінкою у тому товаристві, яка публікувала сатиричну поезію про своїх колег. Екзотична краса Гінчанки стала клеймом, а дивом уцілілий вірш – доказом на суді проти колаборантки, що видала її гестапо. В останні місяці життя Гінчанка потерпала від нацистського переслідування. Шукала спасіння у втечах і сховках, Спілці радянських письменників, шлюбі, фальшивих документах, комуністичному підпіллі, цілковитій ізоляції. Але не врятувалася.

Народжена в єврейській родині, говорила російською, вдавала вірменку задля порятунку і свідомо обрала польську культуру за рідну. Втім, загинула від нацистської кулі як єврейка.

ДИТИНСТВО

*Moje malutkie miasto ma zbyt mało uliczek
i zbyt wiele uliczek,
których nigdy nie zliczę.
(«Zamiast różowego listu», 1937)*

Випадково забрівши на рівненські вулиці 1930-х, людина з 2020-х здивується. Посеред міста лопотять зеленим пір'ям справжні [пальми](#), і хоч моря не видно, неподалік височіє [маяк](#)... З 1930-го тут проходять *Targi Wołyńskie* – третій на тодішню Польщу Волинський ярмарок модерного взірця. З вигадливими павільйонами, натовпами, розвагами і призами. Немає у Другій Речі Посполитій товару, який не знайти у Рівному, чи то пак Równemu.

Тодішнє Рівне – гомінке, торгове і багатокультурне. Його кварталами перетікають ріки голосів їдишем, польською, українською, російською, чеською, німецькою, татарською. Цокають копитами коні в упряжах в нескінченних рипучих возів. Зрідка проскочить авто, схоже на великого жука. Між рядами присадкуватих цегляних будинків твердо простує вулиця 3-го Мая. За її назвою можна вчити історію Волині:

«Шосова» в часи царської Росії, бо збоку йшло київське шосе на Берестя,

«Третього Травня» на честь першої польської конституції у роки Другої Речі Посполитої,

«Адольф Гітлер – Штрассе» під час нацистської окупації Рівного,

«Сталіна» і «Ленінська» під час радянської окупації,

«Соборна» з часу незалежної України.

«... Вулиця 3-го Мая широка, пряма і довга. Середмістя пульсує дзижчанням і тупотінням щоденних кроків. Тут будинки однакові і життя, давно незмінне, розтікається у завулки і бічні вулички. Гостроносі вежі костелу заглядають у повільний тік річки. Руїни замку смутні і непотрібно стирчать. У старих панських кімнатах волочиться бездомне минуле. Тут панує таємничий легендарний світ...»,
– [згадує](#) польський письменник Владислав Мільчарек, уродженець Олексина під Рівним. У його мемуарах звучить ностальгія за «кресами», втраченою єдністю Волині з Польщею.

...За адресою «3-го Мая №132» потрапляємо до мурованого будинку Зандбергів №132. На першому поверсі є аптечний склад. Темний, просторий і забитий попід стелю дерев'яними полицями. Дзвоник при вході й обшита сріблом каса часто тельняють в унісон. Крім ліків, тут продаються ватяні птахи, дрезденський картон на ялинку, краватки, одеколони, фотоматеріали, нескінченні пуделка з пудрою і кремами... Як і в десятках інших по вулиці.

Вітрина виблискує на сонці, як велика фаянсова чашка. Схоже, господиня Хая-Клара знається на маркетингу. Час до часу за склом вітрини з'являється живий янгол. Прегарне дитя навколішки в суконці з мереживом: *корунками*, як кажуть у нас на Галичині. Від подиву люди заходять у ці двері – щоб вийти з покупками і новинами.

Дівчинка з крильцями, майбутня поетка, неохоче вистоює свою варту. І я бачу її кругленькі щоки, тонкий пух волосся, трохи насуплений лоб мовби перед собою. Обриси розмиваються у повітрі...

Так каже легенда.

Того Рівного давно немає. Воно мерехтить зі старих світлин і листів як міраж перед очима зачарованої мандрівниці. Є центральна вулиця Соборна, поцяткована вивісками знизу догори. Є Театральна площа зі скляними пірамідами підземних переходів, де був будинок Зандбергів. Останні рівненські синагоги валять у пошуках ділянок під забудову...

Коротке життя Зузанни Поліни Гінцбург помережане легендами. Проте народилася вона не тут.

Мусимо перенестися вправо по карті – до Києва. У березні 1917-го року київські вулиці переповнені людьми: іде революція. Доокіл лежать сніги. Снігу так багато, що зимою не ходять потяги. 3-го березня з'являється телеграма про Лютневе повстання у Петрограді. Повітря як напнута тятива. 17-го березня проголошено Центральну Раду. За два дні містом пройде стотисячна Українська маніфестація. Київ у неспокої, мов перед Великоднем.

За тиждень до цього, 9-го (22-го) березня, у Цецилії Гінцбург-Зандберг та її чоловіка Шимона Гінцбурга (1889–1964) народжується донька. Час дівчинки з матір'ю й батьком буде недовгий. Гінцбурги повернуться з охопленого революцією Києва до Рівного. Розлучаться.

Батько прослідує до Берліна, у Британію, а тоді в Америку – шукати акторської стежки в Голлівуді. Буде там статистом на зйомках. Зрідка висилатиме доньці афіші фільмів. Але більше вони не зустрінуться. На одній зі світлин він, тепер Сеня Гардені, у сірому плащі та з тростинкою під рукою.

Мати, по-домашньому Цуня, вийде заміж вдруге. За талановитого хіміка, що варить пиво на рівненському заводі. Якийсь час її чоловік Вільгельм, волинський чех, приносить з роботи блискучі пляшки «Bergschloss. Rowne» з порцеляновими корками. Подружжя виїде в Іспанію. Зустрінуться з донькою ще раз за життя і раз – по смерті (але про це пізніше). Дитинство Зузанни Поліни Гінцбург минатиме в опіці Клари й Абрума, баби й діда по матері.

Вдома її називають Сана. У цій єврейській асимільованій родині спілкуються російською. З товариством говорить польською – має безліч приятельок і приятелів. Ті згодом пригадають: польську мову вона обрала свідомо й самостійно.

Віршує з чотирьох років, про що Гінчанчина мати писатиме в повоєнному листі до літературознавця Казімежа Вики (1910–1975). У вісім склала першу баладу.

З 1927-го по 1935-ий Зузанна вчиться в гімназії. Вибрати було з чого, адже в Рівному діяли українська, російська, чеська, кілька польських, єврейські школи. Але дівчина пішла у Державну польську гімназію імені Тадеуша Костюшки. Тут здобували освіту діти волинських поляків.

У гімназії зачитується містичними поемами Юліуша Словацького, пейзажами Болеслава Лесьмяна... 14-річною публікує перший вірш «Uczta wakacyjna» – й відтоді мріє про літературну вершину. «Zuzanna Ginzburżanka kl. V-b» – так підписано її 12 рядків у випуску гімназійної газети «Echa Szkolne» від 1-го жовтня 1931-го року. Редагує цей щомісячник Чеслав Янчарський (1911–1971) родом із сусідньої Грушвиці, майбутній польський письменник. Згодом «Echa Шкільні» стануть поважною газетою. На її шпальтах будуть друкуватися школярі і школярки з усієї Волині й навіть столичної Варшави. Тут ще не раз з'являтимуться вірші Зузанни Гінцбургжанки.

Вона примкне до поетичної групи Янчарського «Wołyń». Сьогодні вчені обґрунтовують цілковиту особність «Волині» в річищі польської літератури. У цій літературній тусівці буватимуть письменник Юзеф Лободовський (1909–1988), люблінський поет-авангардист Юзеф Чехович (1903–1939), Ян Шпевак (1908–1967), Стефан Шайдак (1910–2004), Владислав Мільчарек (1916–1993), Вацлав Іванюк (1912–2001) та інші. Чехович, як і Гінчанка, не переживе війни: загине під завалами стіни під час бомбардування Любліна. Як і вона, таємниче передчувши власну смерть у рядках вірша «Żal» (1939).

... А поки рання лірика Гінчанки обростає затишком власної кімнати і «простоти життя», кольорами, смаками і фактурами природи, мотивами чуттєвості, еротики й катастрофізму.

1933-го виходить вірш «Żyzność sierpniowa» у газеті «Kurier Literacko-Naukowy» (1924–1939). У ньому вже звучить меланхолія, про яку через 70 років писатиме дослідниця Гінчанки Аґата Арашкевич. Оповідь про багатства осені, дерева і трави, плоди, жита і сонце, лірична героїня завершує думкою про скороминущість і непроминальність життя.

... (Wszystko przemija – nic się nie kończy w spiekocie słońca, która przetwarza).

A nocą bierzcie słomiane kosze i rozmarzenie weźcie bez granic –

– pójście święcić czerwonych jabłek i snów dojrzałych owocobranie. W gałęziach gruszy zawisł wam księżyc, jak choinkowe złociste czołno, a w wargach malin milczą legendy o sercach, które skrwawiła północ.

Весною 1933-го гімназистка надсилає вірші літературній зірці міжвоєнних років Юліану Тувіму (1894–1953). До особистої зустрічі вони листуватимуться два роки. Тувім, прихильний до авторів-початківців, запрошує її позмагатися в *Turniej Młodych Poetów* при «Wiadomości Literackie». Це головний літературний журнал Другої Речі Посполитої. З віршем «Gramatyka» Зузанна здобула третє місце, а в подарунок – збірку поезій Мікеланджело в перекладі Леопольда Стаффа (1878–1957). Чеха за походженням, уродженця Львова Стаффа вважають одним із найбільших польських письменників ХХ століття. Певно, з цих часів молода авторка твердо бачить себе частиною польської культури.

– Саночка, хто у тебе? Что ты так долго разговариваешь с этим солдатом? – щоразу невдоволено кричить із аптеки Клара-Хая. Вона погано знає польську й говорить із онукою тільки російською.

– Бабушка, мы ведем литературный разговор, – завше відказує Зузанна.

Принаймні таке згадує Юзеф Лободовський. 24-річний поет, на тоді автор чотирьох збірок приїхав у Рівне з Любліна 1933-го року. Зголосився тут на військову службу до 44-го полку «стрільців кресових». Досить скоро він запізнається з однолітком і теж поетом Яном Шпеваком. А Шпевак восени знайомить Лободовського з семикласницею Зузанною Гінцбург.

З того часу Юзеф візитує на другому поверсі Зандбергів. Тут цілих п'ять кімнат із камінами, закладені модриновими комодами, кріслами і столами. Якось у коридорі зіткнувся з поглядом господині в пенсне.

– *Мадам, я вельо влюблен в Саночку тольо платонически!* – кинувся запевнити.

– *Ишь ты! Нам хорошо известны эти платонические любви!* – відрубала мадам Зандберг.

Їй, енергійній і високій, трохи за шістдесят. Опікується внуками, домом із аптекою, допомагає в «Центосі» (Товаристві опіки над рівненськими сиротами єврейського походження). Щотижня влаштовує у себе обіди для єврейської бідноти.

«Сана весело сміялася. В нагороду я отримав подвійну порцію поцілунків. Але не стільки, скільки хотів. “Смердиш казармою і солдатською юхтою”. У Варшаві, де був уже в цивільному і поблизу не було бабусі, все це виглядало трохи інакше», – згадує Лободовський наприкінці життя у спогадах-присвяті «Рамієсі Sulamity» (1987). Можливо, закоханість він проніс пів століття від Рівного до екзотичної Іспанії.

Через «клопоти з математикою» Зузанна ще рік пробула в сьомому класі. 1935-го одержує атестат зрілості. Літо проводить на Балтійському морі. Тут, у Вільнюсі має тітку по матері Хану Ногід, елегантну блондинку, що вбирається за останньою паризькою модою, та кузину Лідку. Восени молода поетка прямує до Варшави. Світ розпростерся перед нею.

ВАРШАВА

– *Сусанно? Тут один зі старців,* – щоразу питає по телефону Юліан Тувім, коли вона бере слухавку.

Сусанна чи Шошанна, себто «Біла Лілія» (дослівно з івриту לַיְשִׁיבָה) – героїня оповідки з Книги Даниїла. За сюжетом два старці підглядають, як купається праведна юдейка, дружина вавилонця Йоакима. Вимагають близькості, шантажуючи. Але та не погоджується, й дідугани публічно звинувачують її у розпусті. Для жінок вавилонської доби це означає каменування. Проте перед стратою Бог через майбутнього пророка Даниїла викриває брехню. Сусанна врятована, старців скарано смертю.

Ця історія з'являється на полотнах Рубенса, Ластмана, Рембрандта та інших. Зузанна, що прагне бути полькою, так і не позбудеться безкінечних асоціацій зі старозавітними жінками.

Один із найближчих її варшавських друзів і покровителів – великий поет Тувім. Теж вихідець із єврейської міщанської родини, що свідомо обрав польську культуру. Зузанна деякий час наближена до його гуртка «Skamander» (прибл. 1916–1939). Скамандром зветься антична ріка, що обтікає Трою. Це коло польських

поетів «сьогоднішнього дня» шукає себе між стилістикою модернізму й авангардизму, в античних мотивах і віталістичній поезиці «радості життя».

– *Чи ви коханка Тувіма?* – одного разу спитав поетку якийсь пройдисвіт.
– *Зависокі пороги на мої ноги,* – відказала.

У Варшаві Зузанна знаходить безліч приятелів і приятельок. Під опікою Тувіма їй відчинені двері головних літературних видань «Skamander» (1920–28; 1935–39) і «Wiadomości Literackie» (1924–1939) під очільництвом Мечислава Грідзевського (1894–1970). Вона проводить час у літературній кав'ярні «Mała Ziemiańska» і за столиком Гомбровича в «Zodiaku». Має репутацію музи варшавської богеми. Їй присвятують спогади й вірші відомі чоловіки: Чеслав Мілош, Ян Котт, Казимеж Брандис, Ян Шпевак, Станіслав Пентак, Анджей Новіцький, Антоній Слонімський, Тадеуш Голлендер...

Про цей період розказує Юзеф Лободовський. Якось у «Małej Ziemiańskiej» письменник-початківець пожартував напідпитку:

– *Пані варта ночі!*
– *Ви глибоко помиляєтеся. Зузанна варта не однієї, а тисячі й однієї ночі!* – відрубав Лободовський. Юліан Тувім розсміявся:
– *Вам після того, що почули від Лободовського, лишається тільки одне – негайно вийти!*

Засоромлений відвідувач зник у дверях. Зузанна не ховала задоволення.

Для близького варшавського приятеля Вітольда Гомбровича вона – «Гіна». Одна з небагатьох, із ким ексцентричний письменник був на «ти». Гомбрович, як [пише](#) Миколай Глінські, мав дивні жарти з Зузанною. Викручував руки, тягав за волосся, а одного разу запахав задля сміху її голову до смітника. Метафора про Сусанну і старців звучатиме й далі. Перед стратою нацисти тягатимуть Гінчанку за довге волосся, аби зізналася, що вона єврейка. Але та мовчатиме до останнього.

«*Маєте нову чудову поетку!*», – вигукнув про вісімнадцятирічну Сану Євген Маланюк.

Вони знайомляться на початку 1936-го року у компанії Юліана Тувіма. Один із найвідоміших українських письменників ХХ століття, «імператор залізних строф», любитель контрастів Маланюк (1897–1968) розказує Сані свою теорію жінок. Мовби існують два типи: Дантова Беатріче й Кармен – себто духовність і тілесність, висока античність і старозавітний світ жорстокості... Ця вічна ідея мандрує у творчості «київських неокласиків». Микола Зеров (1890–1937) прославляє в сонетах еллінську красу Навсикаї й таврує перемогу плоті над духом в образі юдейської Саломеї.

Не дивно, що Зузанна не зарахувала себе до жодного типу. Теорія-бо мальовнича, але вкрай обмежена. Лободовський у мемуарах «*Po śmierci Małaniuka*» (1968)

пов'язує Маланюків захват із ефектною вродою, а не тільки літературним стилем авторки.

Цього ж року вийшла єдина прижиттєва збірка 19-річної Зузанни «O centaurach», себто «Про кентаврів». Викликала захоплення.

*«Ścierają się rym o rym ostrzone wiersze ze szczękiem
– nie ufaj ścisłym rozmysłom, by żaden cię nie opętał,
– nie ufaj palcom, jak ślepcy,
ni oczom, jak sowy bezrękie.
Oto głoszę namiętność i mądrość
ciasno w pasie zrośnięte
jak centaur...» («O centaurach»)*

Ярослав Поліщук [упевнений](#), що за концептуальним образом кентавра поетка ховає єдність «яскравої чуттєвості, жіночої пристрасті з холодним розумом, з раціональністю світу». Ясна річ, що трактувань набагато більше.

Два наступні роки Гінчанка має свої програми на Польському радіо, багато публікується. 1937-го року «Wiadomości Literackie» надрукували її портрет. Автором став знаменитий художник Александер Рафаловський (1894–1980).

Агата Арашкєвич твердить, що Зузанна Гінчанка робить революцію в польській літературі. Говорить про тіло і тілесність, про сенсуальне, дотикове, об'ємне. Про радість щоденного життя, затишок власної кімнати, щедроти природи. Так і є: творить феміністичну поезію, нову образність, знаходить свій голос, риму і ритм. Це нелегко, бо у варшавському товаристві й польській літературі є подвійно, потрібно чужа: як жінка, єврейка, уродженка кресової провінції. Але не потребує чоловічого схвалення.

«Мадагаскар» – було написано на валізці, з якою Гінчанка прийшла на костюмований вечір у Варшаві. Польщею вже плелися ідеї виселити польських євреїв до Африки.

Її навчання на педагогічних студіях Варшавського університету обірвалося. Дух антисемітизму не просто витає в повітрі: він осідає на вулицях, як сажа зі смогу. Скоро єврейську молодь змусять сидіти на окремих лавках в аудиторіях. Інколи зайти в університет неможливо. Молоді поляки з Національно-радикального табору (*Obóz Narodowo-Radykalny*) з палицями не пропускають єврейських студентів і студенток, [розказує](#) мисткиня Габрієла фон Зельтманн.

Проте, після відрахування харизматична Сана залишається у Варшаві.

Крім лірики, публікує у тижневику «Szpilki» (1935–1990) сатиричну поезію. Вона чи не єдина жінка в чоловічому товаристві сатириків. В одній статті пишу про її «Balladu o Żydziaku». «Рудий і бридкий» єврей продає на вулиці яскраві іграшки. Звісно, їх у *Żydziaka* не купують. Ще й цькують старого, відбирають обід. Проте,

одна полька, прогулюючись, купила-таки в нього іграшку. Тиха радість цієї зустрічі дає єврею сили жити далі.

Часом сатиричне перо оберталось проти самої поетки. Лободовський [пригадує](#), як на сторінках «Шпильок» їй помстився один з адорантів, письменник Леон Пастернак (1910–1962). Він і його творчість не були Гінчанці до смаку. Діставши відкоша, Пастернак опублікував памфлет про те, що «Зузанна вийде нарешті заміж за аптекаря, який буде загортати порошки й пігулки в сторінки, вирвані з книжки її поезій “Про кентаврів”». Її це болісно вразило.

Вже згодом, за кілька днів до вторгнення нацистів у Польщу до Аргентини виїхав близький приятель Вітольд Гомбрович. На Батьківщину він так і не повернеться. Через роки у листі до Станіслава Пентака, теж свого часу закоханого в Гінчанку, [пише](#) з Буенос-Айреса:

«Колись на Мазовецькій, повертаючись додому із “Зодіаку”, я пояснював Гіні, що, з огляду на наближення цієї війни, треба обов’язково заpastися отрутою.

А вона сміялася».

ВІЙНА

*Raz wzbiera we mnie nadzieja,
raz jestem niespokojna.
Zbyt wiele rzeczy się dzieje –
coś przyjdzie: miłość lub wojna.
(«Maj 1939»)*

Львів

... Море оманливо спокійне, темне, як пляшкове скло. На хвилях гойдаються два кораблі, а довкола розсипалося насіння хирлявих човнів. Долітає сталевий голос полководця, що ораторствує з військового корабля. На палубі бенкетують і веселяться. Другий корабель ось-ось розвалиться на частини. Натомість у шлюпках пливуть схожі на крабів учені, розчаровані пророки, безталанні поети. Ніхто не здогадується, що доля їхня однакова – розбитися на рифах.

Цей драматичний малюнок – із вірша «Współczesność» (1937). Тексти Гінчанки сповнені катастрофічних інтонацій. Передчуття війни приходять у її лірику задовго до початку боїв.

1939-го вже одружений Лободовський востаннє бачиться з Зузанною. Радить їй у випадку війни їхати до Іспанії, знайти матір. Але вона планує перебути війну у Рівному.

Приїжджає сюди з Варшави щоліта. На дачі Зандбергів у Клевани збирається молодь і рідня з усіх усюд... Ще б пак, півгодини від Рівного – і ти в царстві високих трав і квіткових рік, золотавих на сонці смerek, що гостро пахнуть. Поблизу відомого нині «Тунелю кохання» тече притока Горині Стубла – купайся досхочу.

1939-го року на вакаціях у Рівному поетку й застала Друга світова війна. Радянська армія зайняла місто в середині вересня. На дім із аптекою, звісно, відразу впало ласе до чужого советське око. Клара Зандберг відсилає онуку з пожитками до Львова, не знаючи, що більше не зустрінуться...

Зі знайомими Сана винаймає житло в будинку №8 на вулиці Яблоновських. Радянський Львів їй, напевно, неблизький. Листи звідси дедалі похмуріші, розповідають друзі. Проте поетка входить до Спілки радянських письменників, працює редакторкою, бухгалтеркою. Береться перекладати з російської на польську; серед перекладеного згадують також імена Тараса Шевченка, Лесі Українки, Павла Тичини.

Остап Гарнавський, український поет і літературознавець у діаспорі, пригадує 1941-ий у книзі «Літературний Львів, 1939–1944: спомини»: *«В цьому майже дворічному періоді (справді неповних 22 місяці) відбулись два замітніші ювілеї. Один – це 70-річчя від дня народження Лесі Українки. Вечір відбувся в Державному театрі ім. Лесі Українки, що – в той час – ще не був відремонтований. (...) З перекладами на польську мову виступила Зузанна Гінчанка, яка до війни почала співпрацювати із “Скамандром”, як і теж містила свої сатиричні вірші у “Шпільках”»*

Певно, що то був пошук рятунку. Зузанна не підписувалася під офіційними відозвами й листами прорадянського письменства. Не декларувала прорадянської позиції. *«Збереглося тільки кілька віршів та перекладів, що засвідчують соцреалістичну поетику й намагання втрапити в тематичні параметри нових віянь, наприклад, “Битва за врожай”, “Пробудження” та інші. Тобто, можна говорити про поодинокі ситуативні компроміси, на котрі поетці, напевне, нелегко було зважитися», – пише літературознавиця Ірина Захарчук.*

Гінчанка довго була у стосунках із художником Янушем Возняковським. Однак, 1940-го року одружується зі старшим на 16 років Михайлом Вейнцігером. Для її оточення цей шлюб став несподіванкою. Критик та історик мистецтва Вейнцігер контактує з комуністичним підпіллям. Напруження зростає. Поетка живе в конспірації, її психічна рівновага порушена. Рятується від депресії, заглиблюючись у роботу, пише інтенсивно. Фактично з цих текстів зберігся тільки «Non omnis moriar» (1942). Парадокс, та саме йому судилася особлива доля.

«Ні, вся я не помру»: історія одного вірша

*Non omnis moriar – moje dumne włości,
Łąki moich obrusów, twierdze szaf niezłomnych,
Prześcieradła rozległe, drogocenna pościel
I suknie, jasne suknie pozostaną po mnie.*

У червні 1941-го року нацистська армія ввійшла до Львова. Щоб не переселятися в гетто, Гінчанка таїться в будинку на вулиці Яблоновських. Але одного дня по неї приходять. Стук у двері, важкий тупіт чобіт, сипкий голос, ніби в тумані... Змогла втекти.

Вони з чоловіком опиняються у Кракові. Тяжко сховатися, якщо в тебе зовнішність біблійної царівни. А надто, коли свої гірше чужих.

Це консьержка, Зоф'я Хомінова, виказала єврейську квартирантку людоловам. Втретє прийшли – отже, тричі видавала. Півні так і не запіяли. Серце вилітає з грудей, думки розколюють череп навпіл. Страх змішався з гнівом. Зузання майже вшкрябує тремтячими пальцями ім'я Хомінової на папір. Тут воно залишиться навіки.

«Non omnis moriar» стане заповітом Зузанни, найвищим акордом передчасно страченого життя. Вона цитує Горація, поета світової класики, й іронічно обіграє «Testament mój» Юліуша Словацького (1809–1849). Словацького, класика польського романтизму родом із Кременця, називають «одним із трьох бардів польської поезії».

У силовому полі європейської класики виростає картина нової реальності, де цінності Європи знівельовані. Гінчанка багато говорить про речі, які складають її приватний світ. Не встигла народити дітей, тож тільки сукенки, скатертини й мальовані полумиски лишає після себе. Згадує про Зоф'ю Хомінову, «львів'янку, дружину шпигуна і матір “фольксдойча”», що видала її у Львові. З гіркотою думає про приятелів і приятельок, які вночі справлять тризну, а вдосвіта кинуться шукати міфічні «єврейські скарби» у подушках і шафах. Поетичний образ Словацького в Гінчанки має новий смисл. Пух і пір'я з роздертих у пошуку золота перин змішаються з її кров'ю і прилипнуть до рук мародерам, перевтілюючи їх в янголів. Вочевидь, фальшивих.

*«Chmury prutych poduszek i obłoki pierzyn
Do rąk im przyłgną, w skrzydła zmienią ręce obie;
To krew moja pakuły z puchem zlepi świeżym
I uskrzydionych nagle w aniołów przerobi.»*

Є тут ще одна деталь. «*Niech więc rzeczy ż. twoja dłoń wyszpera, Chominowo...*», – пише в оригіналі. Ця *ż.*, тобто *żydowskie* привертає дослідницький інтерес. Що мислить собі поетка, залишаючи цілком зрозуміле слово за крапкою? Ховає небезпечне слово з обережності? У психічному напруженні міркує про єврейське походження, яке не здатна замаскувати? Повертає собі ідентичність, від котрої змушена відмовлятися і втікати?

Вірш уцілів на зім'ятому аркуші. По війні його передала поетові Юліану Пшибосю (1901–1970) подруга авторки Людвіка Шаубер. У січні 1946-го Зоф'ю Хомінову засудили до чотирьох років позбавлення волі за донос на Гінчанку. Про це повідомляла газета «Express Wieczorny» від 5-го липня 1948-го року. Сина Хомінової, робітника Vaudienst'у (напіввоєнізованого формування з галицьких хлопців для примусових робіт), виправдали. Кажуть, що то прецедент в історії, коли вирок було ухвалено через згадку в поезії.

«Трагедію Голокосту слід вважати ключовим знаком єврейської ідентичності Зузанни, який реалізується в текстах до, у процесі й – через смисл смерті авторки – у фіналі свого відбування. Сьогодні дискурс Шоа звучить у її ліриці постфактум, спонукаючи до свого переосмислення з відстані часу», підсумовую у [дослідженні 2019 року](#), що здобуло першу премію конкурсу «Зберігаючи пам'ять про Голокост».

Страта

*Mat w sobie śmierć nieuchronną
jak igła krążąca w żyłach
(«Agonia»)*

Їй судилися 27 років. Що людина встигає до цього віку? Хіба заплющити й розплющити очі.

Восени 1942-го року Гінчанка виїжджає з Янушем Возняковським до Кракова. Роблять їй вірменські документи. (Так і залишиться полькою без громадянства, з нансенівським паспортом і фальшивими вірменськими паперами на руках). Живе в Янушевої тітки як його наречена. Перебігає зі сховку у сховок: достоту ящірка у тіні хижака. Перебирається у Свошовіце – відомий курорт у краківському передмісті, схожому на наш Моршин. Тут зустрічає подругу дитячих літ Блюму Фрадіс, із якою ховатимуться й загинуть разом.

З Рівного летить звістка про смерть бабусі. 74-річна Клара Зандберг, з дому Лікман, померла в колоні до місця страти. Зузанна жива лише тому, що вчасно виїхала.

«Цілий рік в укритті жахливо відбився на ній. Вона сильно схудла, її обличчя нашіло, яскраві очі, неспокійні... Часто гнівається, не закінчує фразу до кінця. Починаючи говорити, переривається в середині, “подвійність думок”, голод не дозволяє їй думати і говорити ні про що», – пише про Зузанну в ті роки приятель Возняковського, письменник Францішек Гіл (1917–1960). У Львові він жив у тому ж домі з консьержкою Хоміновою.

На початку 1944-го Возняковський попався під час вуличної облави, [азначас](#) Миколай Глінські. Під час обшуку в домі вийшли на слід старого сховку. Там арештували чоловіка Зузанни Вайнцігера. Можливо, послідовність була іншою, й Міхала розстріляли ще 1943-го. Однак, імена обох є в повідомленні нацистського трибуналу про страчених від 6-го квітня 1944-го року. На осінь Сана і Блюмка переховуються на вулиці Миколайській, у знайомі Вайнцігера Ельжбети Мухарської. Одного дня гестапо приходять з обшуком і сюди. Всі одностайні, що й цього разу донесли хтось із сусідів.

Далі слід Зузанни Гінчанки губиться. Певне, що перед смертю зазнала тортур, але нікого не виказала. За [версією Ришарда Котабри](#), яку [наводить](#) Миколай Глінські, розстріляна у концтаборі Плашуві наприкінці 1944-го чи у перші тижні 1945-го. За пару місяців або й тижнів до кінця війни (Краків звільнили 18-го січня).

«Чи ростуть якісь квіти на безіменному гробі Зузанни, розстріляної лише тому, що належала до гебрайської раси? – журиться Юзеф Лободовський. – Не зробили

для неї, її молодості, вроди і поезії жодного винятку. Інколи замислююся, про що міг думати, якщо взагалі був здатний думати, той німецький виконавець, коли впакував кілька куль у красиве тіло Зузанни? Чи була для нього лише єврейкою, яку з огляду на походження треба ліквідувати, чи живою людиною, чия єдина провина була раса, приречена на згубу?».

Про імена

*...Moja mądrość szwenda się po świecie,
jak ciekawski, zagapiony dzieciak
i nazywa wszystko iminami –
i odkrywa prawdy sprzed stulecia...
(«Mądrość najmądrzejsza», 1933)*

У долі і творчості Зузанни Гінчанки ім'я має фундаментальне значення. Знаємо з Біблії, що імена всьому давав Адам, створений божественною волею чоловік. Поетка дистанціюється від патріархатної світобудови. У вірші «Wyjaśnienie na marginesie» (увійшов до збірки 1936-го року) пише:

*«Nie powstałam z prochu,
nie obróćę się w proch.*

*Nie zstąpiłam z nieba
i nie wrócę do nieba.
Jestem sama niebem
tak jak szklisty strop.
Jestem sama ziemią
tak jak rodna gleba».*

Переназвавшись, поетка переназиває, тобто наділяє новими значеннями світ. Невипадкова в її ліриці любов до мови, слів, символів, ідіом. Ранній вірш, із яким здобула «бронзу» поетичного турніру, «Gramatyka», вражає свіжістю означень:

*«Oto jest bryła i kształt, oto jest treść nieodzowna,
konkretność istoty rzeczy, materia wkuta w rzeczownik,
i nieruchomość świata i spokój martwot i stałość,
coś, co trwa wciąż i jest, słowo stężone w ciało»*

Під першим опублікованим віршем гімназистка підписується «Зузанна Гінцбуржанка». Мовляв краще звучить. З тим погоджується автор спогадів Юзеф Лободовський. Агата Арашкевич [пише](#), що була мода змінювати прізвища на польський лад, зберігаючи єврейську ідентичність. Вірш на *Turniej Młodych Poetów* підписує як «Сана». З цього пізніше жартуватиме Юліан Тувім, як [зауважує](#) Глінські. «*Mens sana in corpore Sana*» – нібито вітав її щоразу з-за столика в «Małej Ziemiańskiej». Себто «у здоровому тілі здоровий дух»: гра з латинською приказкою «*mens sana in corpore sano*» очікувана. У східноєвропейську історію й літературу поетка увійде Зузанною Гінчанкою.

У гімназійні роки в Рівному новий приятель Юзеф Лободовський кличе її «Суламіткою». Це ймення Сані до душі. Вона обростатиме іменами, що повсякчас будуть повертати до екзотичної східної вроди й юдейської культури. У Варшаві її зватимуть «зіркою Сіону», «єврейською газеллю», «Суламітою». На схилі віку Лободовський у «Pamięci Sulamity» знайде безліч інших: троянда Сарону, біблійна Зузанна, Дебора, Юдита, Міріам, Венера Киприда, київська чарівниця, «каменована поганами мучениця», Муза. Все це про чуттєвість, тілесність, естетику й еротизм молодості, виразний семітський тип. Вкрай часто – про бачення жінки у патріархатній культурі як трофею, живої іграшки, красивої речі. «Piękno i piętno», «краса і тавро» Зузанни Гінчанки – так це назвала Агата Арашкевич.

Адам Важик (1905–1982), польський поет, каже про Зузанну як про «Тувіма у спідниці». У кожному жарті, знаємо, є частка істини. Важикове означення нагадує «одинокого мужчину» в українській літературі Лесю Українку, хоча має іншу інтонацію. Проте в ліриці польської поетки дарма вишукувати великих перегуків із творчістю Тувіма й інших «скамандритів». Сталася окремим явищем у польській літературі ХХ століття.

У роки Другої світової Гінчанка пробує жити за документами Марії Данілевич. Тоді це було поширене у краю спольщене вірменське прізвище. Варшавське ймення «зірка Сіону» їй болісно відгукнеться у нашивках-«зірках Давида». Сучасна літературознавиця Кароліна Вавер назвала поетку «Суламітою зі спопелілим волоссям» («*Sulamit o spopielonych włosach*»). У цій [метафорі](#) бачу ще один вимір. Передчасно посивіла юдейська донька, що посипає голову попелом на згарищі Голокосту.

1953-го року в Польщі вийшла перша посмертна збірка Зузанни Гінчанки. А в 1960-х Юзеф Лободовський видрукував у «Wiadomościach» вірш із циклу «Pamięci Sulamity». Це були ті ж «Wiadomości Literackie» міжвоєнної Польщі, які з 1940-го виходили в Лондоні. З одним студентом-поляком новина помандрувала на Різдво у Памплону, до підніжжя Піренеїв. Після вакацій хлопець розказав, що познайомився в Іспанії з польським подружжям із Волині. Жінка назвалася тіткою Зузанни і розпитувала про неї.

Лободовський розповів студентові про долю поетки і передав свого вірша. А за десять днів одержав маленьку посилку з тієї ж Памплони. «*Картонна коробочка, в ній друга, менша, далі третя, ще менша. Що за чортівня! – думаю – якісь кпини чи жарт? Але в третій коробочці пляшечка, а в ній у клаптику вати золота шпилька для краватки з діамантиками. Шпилька приколата до маленького папірця з написом: “Від матері Зузанни”*». Таким було, пише письменник, «пізнє відлуння» його знайомства з поеткою.

Для сучасної польської авдиторії Гінчанку, фактично, перевідкрила Ізольда Кеєц. 1994-го року опублікована у Познані її монографія «*Ginczanka. Życie i twórczość*». Феміністична студія Агати Арашкевич «*Wypowiadam wam moje życie: melancholia Zuzanny Ginczanki*» вийшла 2001-го у Варшаві. Згодом з'явилося безліч нових польських праць, де ім'я Зузанни повертають на чільне місце в історії і культурній

пам'яті. У Польщі, [пише](#) Ярослав Поліщук, нині є цілий фанклуб Зузанни: люди, які об'їздили міста в пошуках її присутності й ідентифікували будинки, де мешкала.

До сторіччя з дня народження зросла увага до поетки в Україні. Українську аудиторію заново познайомив із її ім'ям Ярослав Поліщук. 2017-го року він видав книжку-білінгву власних перекладів Гінчанки. Навпроти видрукувано оригінали польською разом із красивими ілюстраціями Кристини Пйотровської. 2020-го року київське видавництво «Дух і Літера» опублікувало другу збірку перекладеної Поліщуком поезії «Жар-Птах. Вибрані вірші».

У тексті я спиралася на фундаментальні праці Ізольди Кеєц та Агати Арашкевич, спогади Юзефа Лободовського у передмові до книги «Pamięci Sulamity» (1987) і статті «Po śmierci Małaniuka» (1968), книгу спогадів Марії Штаубер «Musisz tam wrócić. Historia przyjaźni Lusi Gelmont i Zuzanny Ginczanki» (2018), архівні матеріали і світлини з цифрової бібліотеки Національної бібліотеки Польщі, Національного цифрового архіву Польщі. Знадобилися в роботі публікації Миколая Глінського й Наталії Бельченко на *Culture.pl*, пошукові й архівні матеріали Вацлава Букляревича з Товариства польської культури імені Владислава Реймонта в Рівному, дещо з перекладів Олени Гумінської, старшої наукової співробітниці Державного архіву Рівненської області, за що цим шановним людям моя вдячність. Спасибі шановним проф. Ярославові Поліщуківі, проф. Світлані Кочерзі, проф. Ірині Захарчук та іншим, на чії праці покликаюся. Також згадаю, що деякі висловлені тут ідеї циркулюють у моїй статті «Єврейська ідентичність польської поетки Зузанни Гінчанки» (2019/22), дослідженні «Жіночі досвіди Голокосту: поезія українських єврейок як артефакт культурної пам'яті про Катастрофу (Зузанна Гінчанка, Роза Ауслендер, Алехандра Пісарнік)» (2019), «[The Poetry of Bohdan-Ihor Antonych and Zuzanna Ginczanka in the Context of European Modernism](#)» (2019) і «[Феміністичні проєкції в поезії Зузанни Гінчанки](#)» (2018).